

УДК 37.018.32: 373.31

А. С. ТОЛКАЧОВА

кандидат педагогічних наук

Бердянський державний педагогічний університет

ПОГЛЯДИ В. СУХОМЛИНСЬКОГО НА РОЛЬ СПІЛКУВАННЯ ЯК ПРОВІДНОГО ФАКТОРА РОЗВИТКУ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ

У статті проаналізовано різні погляди В. Сухомлинського на роль спілкування як провідного фактора розвитку учнів початкових класів шкіл-інтернатів. Визначено, що він справедливо вважав, що гуманістичне спілкування сприяє розвитку почуттів унікальності й неповторності дитини та знаходження власного самотнього образу.

Ключові слова: спілкування, школа-інтернат, учні початкових класів, гуманістичне спілкування, важковиховувані діти.

Спілкування – це складний, багатоплановий процес “встановлення й розвитку контактів між людьми, що породжується потребою в спільній діяльності й уміщує обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння партнера по спілкуванню. У найбільш загальному вигляді спілкування є формою життєдіяльності. Його соціальний сенс полягає в тому, що воно постає засобом передачі форм культури й суспільного досвіду” [1, с. 234].

Спілкування спрямоване на реалізацію відносин між людьми, метою яких є формування взаєморозуміння, вплив на знання, погляди, ставлення, почуття та інші прояви кожного з партнерів. Людина стає особистістю в результаті взаємодії та спілкування з іншими людьми, що відбувається впродовж усього життя.

Аналіз досліджень і публікацій І. Беха, Л. Канішевської, Д. Ізаренкова, В. Хайруліної показує, яке велике значення надавав всесвітньо відомий педагог спілкуванню дітей.

Мета статті – дослідити погляди В. Сухомлинського на роль спілкування як провідного фактора розвитку учнів початкових класів шкіл-інтернатів.

Пропрацювавши протягом 35 років учителем та директором Павлівської школи, В. Сухомлинський стикався з проблемами, які вимагали визначити шляхи становлення особистості молодшого школяра, зокрема учня зі складною долею, у процесі спілкування. У творчості видатного педагога знаходимо глибоке, всебічне висвітлення всіх складових появи важковиховуваних дітей. Він справедливо писав, що “озлоблені, запеклі, зухвалі, примхливі, неслухняні сидять вони, Петі-невдахи, за партою, чекають не дочекаються дзвінка, пускають по класу паперових журавликів, ріжуть ножом парту, вигвинчують лампочки” [6, с. 515–550]. На його думку, якщо дитина стала важкою, якщо все, що посилено іншим людям, їй непосильно, то це означає, що в дитинстві вона не отримувала для свого розвитку від

оточуючих людей того, що мала отримати. Тому Василь Олександрович вважав, що педагогам треба пам'ятати, що важку дитину, якою б занедбаною вона не була, треба поставити на дорогу громадського, трудового, духовного життя.

Важковиховувані діти становили основний контингент вихованців шкіл-інтернатів. Школа-інтернат (лат. *interium* – внутрішній) – навчально-виховний заклад (закритий, напівзакритий), у якому створені сприятливі умови для повноцінного проживання, різнобічного розвитку, навчання і виховання, лікування й оздоровлення, реабілітації, професійної орієнтації та підготовки дітей для самостійного життя.

Контингент інтернатних закладів становлять: діти-сироти; діти, відібрані у батьків за рішенням суду; діти, батьки яких позбавлені батьківських прав або засуджені, перебувають під арештом у період слідства, визнані недієздатними, перебувають на тривалому лікуванні, а також батьків, місце перебування яких невідоме, чи які з інших причин не беруть участі в утриманні та вихованні своїх дітей; підкинуті та безпритульні діти, які перебували у притулках для неповнолітніх, центрах соціально-психологічної реабілітації дітей.

Отже, більшість вихованців загальноосвітніх шкіл-інтернатів – це педагогічно занедбані діти, які до вступу до названого вище закладу виховувалися в неблагополучних сім'ях, перебували під негативним впливом вуличних компаній.

Як видатний педагог-гуманіст, В. Сухомлинський стверджував самоцінність дитячої особистості, необхідність зосередження педагогічного процесу на потребах розвитку інтелектуальних, духовних, трудових, естетичних, фізичних сил кожної дитини в активній діяльності, на індивідуальному, так і в колективі, спілкуванні дитини й дорослого.

Відомо, що сучасні дослідження свідчать про те, що понад 70% видів спілкування вчителів з учнями мають негативний характер: “не бігай”, “не скачи”, “не шуми”, “не повертайся”, “не дивись у вікно”, “запізнився”, “погано написав...”, “не виконав” – все це щодня у великому обсязі припадає на дитину, вбиваючи її сили, гідність, упевненість у собі, не дає “розпрямитись” її душі [9, с. 29].

У педагогічній спадщині В. Сухомлинського знаходимо багато думок щодо ролі гуманістичного спілкування у формуванні особистості молодшого школяра. В одній із “Ста порад учителям” він писав, що “людина найкраще виховується тоді, коли вона виховує інших, турбується про іншу людину. Наш педагогічний колектив прагне того, щоб уже в роки отрочтва кожний вихованець виявляв сердечну турботу про маленьку дитину” [4, с. 719]. Обґрунтовуючи практичну необхідність гуманних взаємин між вихователем та дитиною, між дітьми й загалом усіма учасниками виховного процесу, В. Сухомлинський переконливо довів, що найцінніше у дитини – її індивідуальність, неповторність внутрішнього світу, здібностей, потенційних можливостей. Підтримка і розвиток у дитини її індивідуальності є

умовою зростання не тільки кожної конкретної особистості, а й підґрунтям формування дійового, творчого дитячого колективу, оскільки саме через плекання розмаїття індивідуальностей пролягає шлях до справжнього об'єднання дитячих особистостей.

Вивчення досвіду гуманістичного спілкування учнів і учителів Пав-лиської школи свідчить про те, що воно було спрямоване на розвиток у кожного вихованця почуття власної гідності й честі. Важливим джерелом гуманістичного спілкування В. Сухомлинський уважав те, щоб кожен вихованець був би хоч до деякої міри вихователем свого молодшого товариша, бачив у ньому, мов у дзеркалі, свої духовні багатства. Педагог справедливо вважав, що найважче у вихованні умінь гуманістичного спілкування домогтись, щоб людина робила добро не тому, що за нього хвалять, а тому, щоб без добра вона не може жити. Гуманістичне спілкування, на думку педагога, це творення добра і веління власної совісті. А голос совісті, стверджував В. Сухомлинський, треба пробуджувати змалку. У спогадах В. Сухомлинського є цікавий епізод про спілкування учнів з покаліченим хлопчиком Колею. Це спілкування стало школою виховання доброти й чуйності. Педагог згадував, що тихими сонячними днями вони часто ходили в ліс. Він не нагадував учням про Колю, сподіваючись, що в колективі є чуйні, вразливі душі, і не помилився. Коли вже все приготували до походу, хтось говорить: “А як же Коля? Ми підемо, він сидітиме вдома, дивитиметься у вікно?” У кожному випадку дитячі серця стискав біль, кожен учень готовий був зробити все, щоб маленький друг мав якусь радість [8, с. 131]. Зворушливим є ще й такий епізод спілкування дітей з Колею. Одного разу, зібравшись у ліс, діти дізнались, що Коля хворий, його не можна було везти. Діти відчули, що як тільки вийдуть з хати, хлопчик розплачеться, тому кілька учнів не пішли в ліс, залишилися з Колею, повезли його в сад, принесли з кімнати маленький стілець, малювали, читали казку. Поступово ввійшло в звичку, як тільки в дітей була радість, вони згадували про Колю і робили так, щоб і йому було радісно – прикрашали новорічну ялинку, допомагали виконувати домашні завдання [8, с. 132].

Серед основних принципів, які пронизують педагогічну теорію і практику В. Сухомлинського, є принцип реалізації у вихованні особистості гуманістичної ідеї. Згідно з нею, найкращим, психологічно довершеним інструментом, який завжди спрацьовує, викликає відгук дитячої душі, бажання стати кращим – це звернення педагога до серця й розуму дитини, а не намагання повчати, вказувати їй, розпоряджатися нею. За такої умови відбувається не лише вплив учителя на вихованця, а й поєднання їхніх прагнень, зусиль у спільну дію, виникає об'єднуючий мотив, який забезпечує гуманне спілкування вихователя й дитини, їх суб'єкт-суб'єктну взаємодію.

Водночас видатний педагог стверджував, що спілкування вчителя та учнів має бути невичерпним джерелом тієї радості, яка назавжди залишить відбиток в емоційній пам'яті вчителя та учня, завдяки якій дні і години спілкування з учителем та дітьми згадують як щасливий час життя. Такими

годиниами гуманістичного становлення особистості було у Павлиській школі спілкування В. Сухомлинського з учнями за допомогою квітів. У взаєминах педагога-гуманіста з дітьми стало правилом вільно, сердечно, відверто висловлювати свої почуття: задоволення і незадоволення, подяку й образу, гнів і здивування. Щодня діти приносили з теплиці до класу квітку хризантеми. Якщо у взаєминах педагога з дітьми не було ні хмаринки, якщо діти вірили йому до кінця і готові були йти за ним, куди він скаже, на столі в маленькій вазі стояли рожеві, червоні квіти, які символізували радість колективу. Якщо діти приносили синю квітку – це означало тривогу, блакитну – смуток, а фіолетову – образу. Мовою квітів фіолетова хризантема символізувала слова учнів: “Учителю, Ви образили нас!”. Одного разу педагог побачив на своєму столі фіолетову хризантему. Він довго не міг збагнути, чим він наніс рану у серцях своїх учнів. Проаналізувавши ситуацію, він знайшов мотивацію такої поведінки вихованців. Діалог В. Сухомлинського з учнями, який розгорнувся з приводу розв’язання моральної задачі, яка виникла, неодмінно переріс у діалог школярів між собою, результатом якого є їх самовизначення у цій поведінковій ситуації. Природно, що запропоновані В. Сухомлинським поведінкові варіанти виходу з ситуації, що склалася, змусили вихованців зайняти позицію довіри та поваги до свого вчителя, тому на наступній перерві на вчительському столі з’явилася рожева квітка [3, с. 495].

Отже, досвід видатного педагога переконує, що духовний розвиток дитини, духовну спільність на ґрунті спілкування з квітами можна вважати великою психологічною знахідкою В. Сухомлинського. Мистецтво розвитку особистості, на думку вченого, полягає в тому, щоб молодшим школярам давати змогу активно виявити в житті, у стосунках з товаришами почуття краси і благородних прагнень, зокрема і за допомогою спілкування з квітами.

Педагог-гуманіст уважав важливим чинником становлення особистості дитини спілкування учнів та вчителя з природою. За В. Сухомлинським, світ природи – багатюще джерело емоцій, і саме завдяки безпосередній дії на відчуття природа впливає на розум, вона робить широким, ясным, світлим те віконце, крізь яке дитина дивиться на світ. Водночас він наголошував, що “пізнання краси ушляхетнює серце, дитина стає красивою” [7, с. 314]. Педагог неодноразово стверджував, що Людина стала Людиною тому, що побачила глибину блакитного неба, мерехтіння зірок, рожевий розлив вечірньої зорі, багровий захід перед вітряним днем, тріпотіння марева над горизонтом, безмежну далину степів, сині тіні в заметах березневого снігу, журавлиний ключ у небесній блакиті, відображення сонця в міріадах краплин ранкової роси, сірі нитки в похмурій осінній день, фіолетову хмаринку на бузковому куші, ніжну стеблинку і голубий дзвіночок проліска – побачила і, вражена, пішла по землі, створюючи нову красу. Тому метою екскурсій і походів дітей молодшого шкільного віку у Павлиській школі було не тільки пізнання причинно-наслідкових зв’язків явищ природи, а й бачення краси. В. Сухомлинський ходив із учнями в поле, у

ліс, на луки, на берег ставка або річки, в тінисті діброви, у сад – скрізь, де була краса, яку необхідно було відкривати перед дитиною. Характерним було те, що екскурсії в природу були в різні пори року; учні спостерігали, як народжується і розквітає краса, розкривали багатогранність красивого. Діти милувалися різноманітними явищами природи, пейзажами, вслуховувалися в музику навколишнього життя [8, с. 221].

Важливим у педагогічному доробку В. Сухомлинського є теза про те, що виховання любові до рідного слова починається зі спілкування дитини з природою. Під час екскурсій і прогулянок учитель відкривав перед учнями багатство почуттів, переживань і думок, що їх вклав народ у кожне слово і дбайливо передавав його з покоління в покоління. Коли діти милувалися ранковою зорею – вчитель з'ясовував їм суть емоційного забарвлення слів “зоря”, “зірниця”; милувалися мерехтінням зірок – говорили про аромат слова “мерехтіння”. Тихими літніми вечорами проводили серед природи бесіди, присвячені словам “смеркання”, “тиша”, “шурхіт”, “шепотіння трав”, “шелест листя”, “місячне сяйво”. Тут же, серед природи, діти читали безсмертні твори української і світової літератури про природу і людину. Учні слухали описи природи в поезії Т. Шевченка, Л. Українки, О. Олеся, М. Рильського, слухали казки Андерсена, Перро. Чарівна сила слова стала особливо відчутною для дітей серед чарівної природи. Якось улітку на березі Дніпра В. Сухомлинський прочитав дітям уривок із повісті М. Гоголя “Тарас Бульба” – опис краси українського степу [8, с. 228]. Чарівна сила слова письменника-класика у спілкуванні дітей із красою рідної природи сприяла кращому запам'ятовуванню цього уривку.

Заслуга В. Сухомлинського і в тому, що він створив систему засобів спілкування дитини з книгою, що забезпечувало оптимальний рівень духовного розвитку особистості молодшого школяра. Він добивався, щоб уже в 1 класі спілкування з книжкою було духовною потребою дитини, щоб воно не зводилося до вправ, які переслідують мету – виробити техніку сприйняття і вимови слова. Педагог уважав, що увійти до духовного світу учня може лише те, що відповідає рівню його розвитку – розумового, емоційного, естетичного – водночас сприяє його подальшому розвитку. Правильно вибрати, що читати, – виключно важливе завдання вихователя. Із першого дня роботи в школі предметом турботи В. Сухомлинського було те, щоб до дитячих рук не потрапила жодна погана книжка, щоб учні жили в світі цікавих творів, які увійшли до золотого фонду національної й загальнолюдської культури. Він вважав, що достатньо дитині прочитати небагато, але спілкування з цікавою книжкою залишить глибокий слід у її серці і в свідомості, і тоді вона буде поверталася до цієї книжки кілька разів, відкриваючи все нові й нові духовні багатства [5, с. 209].

У творах В. Сухомлинського знаходимо різноманітні форми спілкування учнів із книгою. Наприклад, окремі уроки педагог присвячував читанню улюблених оповідань та віршів, кращих зразків поетичних творів, що увійшли до світової скарбниці людської культури. У Павлівській школі

було обов'язковим вивчення учнями напам'ять багатьох невеликих ліричних віршів, у яких описується краса природи. Крім того, традиційними були уроки читання з продовженням. Наприклад, у “Куточку мрії” діти декілька тижнів читали “Пригоди Тома Соєра”, і середовище, що оточувало дітей, підсилювало враження від цієї книги. Ще однією формою спілкування дітей із книжкою були вечори й ранки виразного читання. Кожен, хто бажав брати участь у них, готувався прочитати свою улюблену розповідь або вірш. Двічі – в кінці першого півріччя і в кінці навчального року – В. Сухомлинський з дітьми відзначав свято рідного слова та свято книжки. Сказане свідчить про багатющий арсенал засобів у його педагогічній скарбниці, спрямованих на те, щоб спілкування з книгою ставало найважливішою духовною потребою дітей [5, с. 209].

Крім того, треба зазначити, що В. Сухомлинський неодноразово наголошував на необхідності інтелектуального спілкування вчителя як з окремими вихованцями, так і з дитячим колективом. На його думку, інтелект педагога й інтелект окремих учнів пов'язані “десятками ниточок”, які є живими доріжками від серця до серця. Тому інтелектуальне спілкування з дитячим колективом і особливо з окремими вихованцями, – таке ж джерело радості, як і натхнення праця. Він називав такі форми цього спілкування: насамперед пристрасна, хвилююча розмова про науку, про книгу, бесіда з групою або окремими школярами. Цікаво, що він визначав направленість інтелектуального спілкування як передачу “від серця до серця тих іскорок, із яких розгортається полум'я думки вихованця” [7, с. 318]. Наприклад, в оповіданні “Оце задача!” В. Сухомлинський дуже тактовно підводить дитину до думки про неможливість бути самотньою та причини її самотності. На його думку, людина стає одинокою серед людей тоді, коли вважає, що вона найрозумніша за всіх. Адже кожен, хто оцінює себе “найнай”..., врешті-решт стає одиноким [10]. Учителі початкових класів неодноразово наголошували, що діти після бесіди за текстом оповідання В. Сухомлинського усвідомлюють, що не можна зневажати людину, а необхідно ставитися до неї так, як би вони хотіли, щоб інші ставилися до них.

Переконливою думкою В. Сухомлинського є те, що гуманістичне спілкування можливе тоді, коли дитина сприймає насамперед добро і виховується добром, коли панує принцип оберігання дитячого серця від болю, від страждань (уникнення найменших необережних духовних доторкань, вольових засобів впливу), коли, як найвища демократична цінність, бережеться гордість, недоторканість особистої честі дитини, її власна думка, її погляд. Таке ставлення до дитини Василь Олександрович називає щастям педагога, що, на нашу думку, певною мірою досягається гуманістичним спілкуванням як фактором становлення особистості молодшого школяра. Водночас треба сказати, що особливого значення гуманістичному спілкуванню він надавав розвитку особистості дитини, яка у своєму серці мала “відкриту рану”. Тому в контексті розв'язання проблеми гуманістич-

ного спілкування учнів початкових класів школи-інтернату педагоги все частіше звертаються до порад В. Сухомлинського та досвіду гуманістичного простору Павлівської школи з метою пізнання шляхів “народження доброти” в серці кожного школяра зі складною долею.

Висновки. Аналіз виховної практики Бердянської школи-інтернату для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, (Запорізька область) свідчить про те, що вихователі цього закладу завжди пам’ятають слова В. Сухомлинського про доброту у ставленні до кожного вихованця, а саме: “Яким би запущеним, безнадійним не був вихованець через обставини, що склалися в сім’ї, скільки б образи не приніс він у своєму серці до вас у школу, в його серці є щось добре, і справжній вихователь завжди звертається до доброго, до людського” [6, с. 515]. В. Сухомлинський зазначав, що, як особистість, педагог має стати у центрі виховного процесу, який за своєю психологічною сутністю є організацією гуманістичного спілкування між ним і дитиною. Він справедливо вважав, що гуманістичне спілкування сприяє розвитку почуттів унікальності й неповторності дитини та знаходження власного самобутнього образу. Вихователі Бердянської школи-інтернату для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, як і інших подібних закладів, цілком поділяють думки великого педагога про те, що одним із важливих правил гуманістичного спілкування є пробудження “в юному серці бажання стати кращим”, і що “добро, яке ми утверджуємо в юному серці у школі, мусить бути непримиренним і нетерпимим до зла” [6, с. 515–550].

Пропонована стаття не вичерпує всіх аспектів обраної проблеми. У подальшому планується дослідити погляди В. Сухомлинського на роль спілкування як провідного фактора розвитку підлітків шкіл-інтернатів.

Список використаної літератури

1. Головин С. Ю. Словарь практического психолога / С. Ю. Головин. – Москва : ВЛАДОС, 2006. – 782 с.
2. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5-ти т. / В. О. Сухомлинський. – Київ : Рад. шк., 1980. – Т. 5. – С. 308–326.
3. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра. Вибрані твори : у 5-ти т. / В. О. Сухомлинський. – Київ : Рад. шк., 1979. – Т. 1. – С. 221–419.
4. Сухомлинський В. О. Методика виховного процесу. Вибрані твори : у 5-ти т. / В. О. Сухомлинський. – Київ : Рад. шк., 1979. – Т. 1 – С. 495–497.
5. Сухомлинський В. О. Моральні заповіді дитинства і юності / В. О. Сухомлинський. – Київ : Рад. шк., 1966. – С. 130–221.
6. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором школи. Вибрані твори : у 5-ти т. / В. О. Сухомлинський. – Київ : Рад. шк., 1980. – Т. 4. – С. 515–550.
7. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Вибрані твори : у 5-ти т. / В. О. Сухомлинський. – Київ : Рад. шк., 1980. – Т. 3. – 301 с.
8. Сухомлинський В. О. Сто порад вчителів. Вибрані твори : у 5-ти т. / В. О. Сухомлинський. – Київ : Рад. школа, 1979. – Т. 2. – С. 719–730.
9. Сущенко А. Гуманізація навчальних взаємин у всіх ланках шкільної життєдіяльності / А. Сущенко // Початкова школа. – 1998. – № 9. – С. 29–30.
10. Хайруліна В. М. Дивоцвіт дитинства. Хрестоматія з етики для учнів початкової школи / В. М. Хайруліна. – Київ : Плеяди, 2005. – С. 192.

Стаття надійшла до редакції 03.09.2015.

Толкачева А. С. Взгляды В. Сухомлинского на роль общения как ведущего фактора развития учеников начальных классов школ-интернатов

В статье анализируются разные взгляды В. Сухомлинского на роль общения как ведущего фактора развития учеников начальных классов школ-интернатов. Определяются, что он справедливо считал, что гуманистическое общение содействует развитию чувств уникальности и неповторимости ребенка, нахождения собственного самобытного образа.

Ключевые слова: *общение, школа-интернат, ученики начальных классов, гуманистическое общение, трудновоспитуемые дети.*

Tolkacheva A. Views of V. Sukhomlynsky on the Role of Communication as a Leading Factor in the Development of Primary School Pupils Boarding

Communication – is a complex, multifaceted process “the establishment and development of contacts between people, generated the need for joint activities and contains exchange information, develop a common strategy for interaction, perception and understanding of the communication partner. In the most general form of communication is a form of life. Its social meaning is that it presents a means of conveying culture and forms of social experience”.

Analysis of research and publications J. Bech, L. Kanishevskaya, L. Izarenkov, V. Hayrulina shows what great importance to communication world-renowned educator of children.

After working for 35 years as a teacher and director of Pavlyska school, V. Sukhomlynsky encountered problems that required to identify ways of personality younger pupils, including the pupil with a complex fate, in the communication process. In his view, if the child was difficult, if everything feasibly others, it prohibitively, it means that as a child she did not receive for their development from people around that was to receive. Therefore V. Sukhomlynsky believed that teachers should remember that severe child neglected whatever it is, should be put in the way of social, labor, spiritual life.

Intractable children were the bulk of boarding schools, most of which – is educationally neglected children to join the above-mentioned institutions were brought up in dysfunctional families, were under the influence of outdoor companies that are adversely affected.

Analysis of educational practices Berdyansk boarding school for orphans and children left without parental care (Zaporizhia region) shows that teachers of this institution always remember the words of V. Sukhomlynsky kindness in relation to each pupil, namely: “Whatever running, hopeless pupil was due to the circumstances of the family, no matter how many images brought it in his heart to you in school, in his heart there is something good and true educator is always drawn to the good, to the humane”.

Key words: *communication, boarding school, primary school students, humanistic communication, intractable children.*